

TÜRK ORDUSU AZERBAJCAN'DA

1918

Nizamettin ONK

Türk Ordusunun Azerbaycan'da Huzur İçin Çalışması

“Azerbaycan'a çıkarılan ilk Osmanlı (Türkiye) Devleti'nin 5. Tümeni esas alaylarından başka, iki bölüklü süvari alayından ibaretti. Orada hazırlanıp katılan birliklerle kabararak adeta bir kolordu oldu. Milis ve yiyecek gücü cidden yükseldi. Karargâh subayları takviye edilemediğinden geceli gündüzlü çalışmak gerekiyordu. Zaruri sebeplerle birçok bölgelere asıl kuvvet dağıldığı halde dahi tümen, kendine düşen görevi bütün zorlukları yenerek azami gayret ve fedakârlıkla başardı. Her yandan gelen tehlikeleri, müşkülleri ve yoklukları yendi.

Türk ordusu vatan savunmalarında dahi böyle korkunç telefata uğramamıştı. Dininden, hem öz soyundan/kanından milletini kurtarmakta sonsuz derecede gayret etti. Türk askerinin destanî şerefini yere düşürmemek için subay ve erleriyle feragat-i nefis etti. Çalıştı, didindi, mübarek kanlarını akıttı”.

İstiklâl âşığı Anadolu Türk'ü, komşu, kardeş Azerbaycan Türk'ünün bağımsızlığını çetin mücadelede sağladı.

Çoğu yüksek tahsil yapan, yüksek eğitimden geçen modern anlayışlı Azerbaycan Türk'ünün geleceğini kendi vücûda getirdiği hükümetine teslim etti. Artık bütünüyle söz millî "Azerbaycan Cumhuriyeti"nindi.

Bakû'suz Azerbaycan olamazdı. Başsız bir gövde olarak hiç işe varamazdı. Bakû kurtarılnca hemen bu genç devlet, parlamentosunu Gence'den buraya taşıdı“.

Kafkasya'da Osmanlı Ordusunun iki problemi kalıyordu. Kuzey Kafkasya'nın kurtarılması ve Karabağ ...

1- Kafkasya'ya önce gönderilen İsmail Hakkı Berkuk ve arkadaşlarının çalışmalarını takviye etmek. Derbent, Petrovsk, Temurhanşûra'yı düşmandan almak.

2-Karabağ:

Karabağ Bölgesinde Ermeniler susmuş gibi görünüyordu. Bu geçici bir süre içindi. Buraları tamamen Ermeni etkisi altından kurtarmak, Taşnak çetelerinin azgınlıklarına son verip bütün bölgeyi ıslah etmek gerekti.

Azerbaycan anayasası da din, ırk, dil farkı gözetmediğinden yerli Ermeniler normal hayata dönmek istiyordu. Zaten Taşnak azgınlıkları Ermenileri de usandırmıştı. Tek kurtuluş Türk kuvvetlerinin buraya gelmesi idi.

Karabağ'ı ıslah etmek görevi 1. Azerbaycan Tümenine bırakıldı. 9. ve 106. alaylar da bu Tümenin emrine verildi.

Bakû'den 23 Eylül'de Karabağ'a Cemil Cahit Beğ (anl. Toydemir) komutasında hareket eden Türk kuvvetlerinin nakli 27.9.1918'de tamamlandı.

Türk Ordusu Ekim-1918'de Karabağ'ı tam hakimiyete alarak bütün düzeni kurdu. Artık rahatça Ermeni ve Türkler birlikte işlerini yapıyor, samimi yaşayışlarını sürdürüyordu.

Bu sırada Şuşa şirin şehir konumunu sürdürürken, Karabulak, Ağdam (merkez) sancakları düzenleniyordu. Vaktiyle Karabağ Hanlarının merkezi "Şahbulak" küçük bir istasyondur.

Karabağ halkından bir süvari alayı, Berdaa'da Mehmed Ağa'nın milis kuvvetleri de tümenin yanındaydı.

27.9.1918 İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, 5. Tümen Komutanı Mürsel Paşa, 15. Tümen komutanı Süleyman İzzet Beğ ve Erkânı harpleriyle "Azerbaycan Cumhuriyeti" hükümetiyle tanıştılar.

Başbakan Fethali Han (çok zeki ve ağır başlıdır), Dışişleri Bakanı Mehmet Haşan Hacınski (mühendis), İçişleri Bakanı Cevanşir Bey, Maliye Bakanı Abdülâlî Bey, İaşe Bakanı Aşiruf, Ziraat Bakanı Hüsrev Bey Sultanov, Kadı, Mustafa Efendi hep bir arada idiler.

Buradan Tezepir Camii'ne gidilerek namaz kılındı ve dua edildi. Ertesi gün Mürsel Paşa'yı yerinde vekil bırakan Nuri Paşa Gence'ye döndü.

Mondros Mütarekesi

Ekim sonlarına doğru Bulgar ve Alman cepheleleri çökmeye başladı. Bu durum, Batı-Türkiye cephesini de etkiledi. Artık bir dağılmadır yürüdü. Kısa zamanda bu iki müttefikimizin teslim olmaları yüzünden silâh bırakmak zorunda kaldık.

19 Ekim 1918'de Enver Paşa, Talat Paşa ve Cemal Paşa fiilen hükümetten çekildiler. Başnazırlık görevi Müşir Ahmet İzzet Paşa'ya verildi .

31 Ekim 1918 Türkiye ile İtilâf Devletleri arasında Mondros Mütarekesi imzalandı.

Mondros Mütarekesinin 15. maddesine göre Bakû'nün İngilizler tarafından işgaline muvafakat ediliyordu. Bununla da Azerbaycan'daki, Türk kuvvetleri komutanına, İngilizlere karşı durulmaması emri gönderilmişti.

Fethali Han (Azerbaycan Başbakanı) Başnazır Ahmet İzzet Paşa'ya müracaatla durumu ve nasıl hareket edileceği hususunda bilgi istedi. A. İzzet Paşa'da mahrem bir cevapla, 11.11.1918 "Türk ve İslâm Devleti" olarak kurulan Azerbaycan'ın varsa gizli faaliyetlerden çekilmesi, Ermenilerle ve İngilizlerle iyi geçinmeleri tavsiyesi yapılmıştı. Başka yapılacak bir şey yoktu.

İstanbul yönetimi Kafkasya ve Azerbaycan'dan kuvvetlerini çekerken; "isteyen subay ve eratin ayrılarak Azerbaycan'da kalabileceğini de ordu birliklerine tamim etmişti".

13 Ekim 1918 "Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti" kurulduğundan, iki Türk Devletinde Türk subaylarından ayrılanlar faaliyetlerini sürdürecekti.

Türk Ordusu'nun Bakû'den Ayrılması

Kısa zamanda Azerbaycan'da huzuru sağlayan, Türk ve yabancı unsurun teveccühünü kazanan Osmanlı Ordusu çekilecekti.

Karabağ'da sükûnet bulmuş, yüzde % 60 Türk olan halk. Ermeni çetelerden yakasını kurtarmıştı. Yerli Ermeniler de huzurları için Türk ordusuna minnettardı.

16/17 Kasım 1918 gecesi Azerbaycan halkının gözyaşları ile uğurlaması, gerek Türk ordusunu, gerek Azerbaycan hükümetini ağlatıyordu. Bundan sonra Ermeniler, İtilâf Devleti ve diğer düşman karşısında durum ne olacaktı? Bu sorunun cevabını verecek yoktu. Yine de güven Karabağ'daki birlikler, 1. ve 2. Azerbaycan Tümeni ve çoğu yerde başlarında Türk subay ve erbaşları olan muhtelif şehir ve çevrelerdeki milis kuvvetleriydi.

Azerbaycan'da yaşayan Müslüman Türk halk, askerlikten, silâhtan yoksundu. Rus ordusunda yetişen birçok Ermeni subayların kurdukları nizami birlikler, tarihin görmediği vahşete örnek oluyordu. Doğu Anadolu'dan Kuzey Kafkasya'ya dek uzanan geniş alanda Ermeni ve diğer gayrimüslim insanların katliamı önünde mahvolan milyonlarca Müslüman Türklerdi. Medeniyet edebiyatı satan Batı dünyası acı olayları görmek istemediği gibi alkış dahi tutuyordu.

1917 ihtilâli ile Rusya İmparatorluğu çökünce, vuku bulan asayişsizlik, mal ve can güvenliği yokluğu, kanunsuzluk milyonlarca silahsız, eğitimsiz Türk toplumunu mecalsiz bırakmıştı. Yer yer Ermeni çetelerinin hunharca katliamı, yüzbinlerce ocağın sönmesi Osmanlı Devleti'ni seyirci bırakamazdı.

1877-1878 (93) sının ötesinde, dininden, soyundan ve kanından olan öz halkına yardım etmeliydi. Bu ne macera, ne de "Türkçülük" adından uykusu kaçan Avrupa'nın sorumsuz propagandasına boyun eğmemekti. Türk iradesinin bu hükmü, yüzyıllara, bin yıllara akacak, soyuna yardım nesilden nesile unutulmayacaktır.

Azerbaycan'ı düşmandan temizleyen, Bakû'ye gururla giren 5. tümenin erkânı harbi yarbay Rüştü Beğ şöyle kaydediyor:

"... Türk Ordusunun dört buçuk aydan beri Azerbaycan'ın istiklâli uğrunda çarpışarak verdiği şehit ve yaralıların kanlarıyla sulanan bu kardeş memleket toprakları üzerinde, Gence'de, (Gökçay-Aksu-Şamalu-Bakû) şoşesi yönünde, (Mürüslü-Kürtemin-Keran-

Hacıkabul-Bakû) demiryolu boyunca; Karabağ ve Kür nehri sahillerinde halkın ziyaretgâh haline koyduğu bir çok mütevazi ve hazin mezarlara tesadüf olunur ki, işte bunlar; ırkının imdadına koşan Anadolu Mehmetçiğın mübarek mezarıdır. Çoğu yerlerde Mehmetçikle beraber koyun koyuna yatan Azeri Türkleri de vardır.

Türk subayları, erleri Azerbaycan'da emsalsiz bir feragati nefisle, yüksek bir duygu ile çalışmış ve çarpışmıştı. Anavatanın hemen her köşesinde bir tek dahi olsa, askere kesin ihtiyaç varken başlangıçta 5. Kafkas tümeninin daha sonra diğer piyade ve topçu kuvvetlerinin Azerbaycan'a gönderilmesi; Türklüğün kurtarılması, uyanması uğrunda olduğu için pek de tenkide lâıyk değildir. Esasen Tebriz cihetinde toplanmak görevi almış olan IX. Orduya, Azerbaycan'daki işler bitince Lenkeran üzerinden iltihak da pekâla imkân dahilinde idi. Bu ordudan ayrılan bu kuvvetler pek de aykırı istikametlerde uzaklaşmış değildi. O sırada fevkalâde sıkışık haldeki, Osmanlı imparatorluğunun bu fedakârlığı çok büyük, çok yüksektir. Bununla siyasî ve irkî (millî) menfaat ve taze insan menbaı da elde ediliyordu. Aynı soydan bu iki millet arasındaki bağı ve ilişki akıtılan kanlarla bir kat daha yakınlık peyda etmiştir. Anadolu Türklerinin; Azerbaycan'ın istiklâl ve istikbali uğrunda yaptıkları çetin ve kanlı savaşlar, mücadeleler eminim ki, nesilden nesile nakledilecek unutulmaz birer destan halinde kalacaktır".

İki ay önce mağluben kaçan İngiliz birliklerine 17.11.1918 sabahı, sevimli Bakû'yü teslim ediyorduk. General Thomson, Enzeli'den deniz yoluyla geldi. Kuvvet ve mahiyetini karaya çıkardı. Bakû, Mondros mütarekesi (31.10. 1918) ahkâmına dayanarak terkediliyordu.

13. Kafkas alayı Türk komutanı, 19. süvari (atlı) bölüğünü de alarak büyük hüznün içinde Bakû'den ayrılıyordu. Talihin en büyük acısı ki, galip ordu mağlup sayılıyordu.

Türk kuvvetleri Aralık 1918'e kadar çekilecekti. Türkiye orduları Başkomutanı Enver Paşa giderayak: "... subay ve erlerimizden isteyenler ayrılıp Kafkasya hükümetlerinde kalabilirler" tamim ediyordu.

Artık arzu edenler milis yahut kurdukları Azerbaycan ordusunda çalışacaklardır.

Türk ordusu Aras boyu, Azerbaycan ve Kafkasya'ya yayılmıştı. Hızla yeni kuvvetler vücûda getirdiğinden öteki düşman güçler pusudaydı. Hele Ermeniler, birer vampir olarak Türk-İslâm kanı içmekten vazgeçecekler miydi?

Birinci Dünya Savaşı sonlarında Karabağ'ın nüfusunun % 60'ı Türk idi. İki Azerbaycan tümeni burada asayışı sağlamaya çalışıyordu.

Türk kuvvetleri Azerbaycan'dan çekilince Ermeni çete reisi Andranik, Karabağ'a saldırdı. Yapılan katliam, tüyler ürpertici cinayetler halkı kaça-göçe zorluyordu. Karabağ'da güç dengesini bozacak noktaya geldiğinden İngiliz general Thomson'un müdahalesiyle durduruldu. Hatta Zengezur ve Karabağ'ın birlikte Azerbaycan yönetiminde kaldığını açıkladı.

10 Aralık 1918 Albay Dolhanof emrindeki Ermeni alayı, ansızın "Aras Türk Hükûmeti"ne saldırdı. Merkezi Erivan'ın Kamerli kasabası olan bu hükümet, Kars'tan Nahcivan'a bütün orta Aras boyunu kapsamına alıyordu. Dolhanof, Aras ırmağı boyunca kanlı izler bırakarak Noraşin'e ilerlerken sivil Türk halkının karşı koymasıyla Erivan'a dek püskürtüldü. Andranik ise Derelegaz, Zengezur çevrelerinde Türk-İslâm köylerini yağma, katliam yaparak tedhişe uğrattıyordu .

"Azerbaycan Cumhuriyeti"nin çalışmalarına müdahale etmediler İngilizler... General Thomson 18 Aralık 1918 bu millî Azerbaycan Cumhuriyeti'ni tanıdı.

İngiliz işgal kuvvetleri komutanlığı; coğrafya, ekonomi, tarih, kültür alanında bağlılığı ve nüfusunun çoğunluğu (% 60) Türk'ten oluşan, Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu 28.1.1919'da resmen ilân etti.

Millî Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) Kara bağ i bir vilâyet haline getirdi. Bölgede geniş ıslahat yaparak çoğu rençber olan halkın huzur ve güvenle çalışmasına uğraştı. Karabağ'ın Ermeni köylüleri 1919 Erivan'daki Ermeni Kurultayında Azerbaycan'la tam birlik olma lehine oy kullanmışlardır Azerbaycan'la birleşmeye karar almışlardır.

Ağustos-1919 N. Nerimanov, B. Mdivani, A. İ. Mikoyan, İ. Nuriçanyan'ın Moskova'da Çiçerin (Dışişleri komiseri) ve Vilâdi-Kafkas'ta G.K. Orçonikidze'ye yazdıkları mektupta: " Zengezur ve Karabağ kesinlikle, şüphe kabul etmeden gelecekte AZERBAYCAN dahilinde kalmalıdır" kararını açıklamışlardır.

ARAS BOYUNDA HALK YÖNETİMİ VE KARABAĞ'LA İLGİSİ

1917 Rus İhtilâli'nin bıraktığı hükümet boşluğu karşısında bazı yörelerde halkın kendini yönetmesi gerekiyordu. Bu alanda, "İĞDIR ICRA KOMİTESİ"ni ilk girişim saymakla yanlışlık yapmadığımızı sanırım.

Her ne kadar İğdir, Erivan (Revan)'a bağlı ise zuhur eden hükümet boşluğunda hiçbir yetkili söz dinletemiyor veya dinletmesi mümkün olmuyordu.

İğdir İcra Komitesi:

1908 İğdir (Sürmeli Sancağı) nüfus dağılımı şöyleydi :

Ermeni: 15.000 erkek

13.699 kadın

28.699 toplam Türk: 22.172 erkek

18.821 kadın

40.993 toplam

Kürt- İslâm: 10.320 erkek

9.021 kadın

19.341 toplam

40.993 Türk'e karşılık 28.699 Ermeni yaşıyordu. Sürmeli Çukuru (İğdır-Kulp/Tuzluca-Aralık)nda... 19.341 Müslüman Kürt de dahil edilirse nüfusun iki katından çoğu Müslümandı. Yine de Çarlık Rusya'sı gibi Hıristiyan imparatorlukta Ermeniler imtiyazlı sayılarak eşit temsilciye bir yönetim teşkil edildi.

Beş Türk, beş Ermeni'den, Behçet Beğ (Ahılkelek'li/öğretmen) başkanlığında kurulan "*İğdır İcra Komitesi*"nin diğer Türk üyeleri şunlardı: Ekber Beğ (Melek'li Hacı Ekber Tufan), Ahmet Beğ (Ahıska'lı), Rıza Beğ (Nahçıvan'lı) ve İsmail Boğ (İğdır'ın Küllük köyünden)... 6.4.1917

Türk ordusunun Doğu harekâtı (Brest-Litovsk'a göre) ve Ermeni-Taşnak taşkınlığı tehlikesi bir yıla yakın, yönetimi dağılmak zorunda bıraktı.

İğdır Milli Komitesi

1918, Nevruz Bayramı'ndan sonra İğdır'ın Melekli köyünü merkez edinen "İğdır Milli Komitesi", şöyle kuruldu: Rıza Beğ (Nahçıvanlı Başkan, Ekber Beğ Ramazan (Tufan), 2. başkan, Abbas Beğ (İğdır-Mava'lı), Abbas Kulu Beğ (İğdır-Karakoyunlu), İsmail Beğ (İğdır-Küllük'lü), Kasım Beğ (İğdır-Obalı), Aziz Beğ Rahimoğlu (İğdır)'dan sonra aşiret ileri gelenleri de katıldı. Hamit Beğ oğlu Kerem (Güneş) Beğ, Ali Mirza Beğ (Yiğit), ve Hamit Beğ oğlu Fettah Beğ (Güneş)te bilfiil görev almışlardı. Haziran-19- 18'e dek yönetimi ele alan "İğdır Milli Komitesi" en çok halkı silâhlandırıyor. Her an gelmesi beklenen Ermeni tehlikesinde halkın hazır olması, ön plândı.

20.5.1918 Türk ordusu İğdır'a girdiğinde törenle karşılandı. 9. Tümen komutanı Rüştü Paşa (Erzurumlu)'nın merkezi Kamerli olan Aras Türk Hükümeti kurulunca buranın bir şubesi olarak görevine devam etti.

ARAS TÜRK HÜKÛMETİ

Sahat Çukuru ve Sürmeli Çukuru'na inen Türk Ordusu, Batum Anlaşması (4.6.1918) ile sınırı (Erivan) Revan'ın 6 km. güneyinden tesbit etti. Artık Sürmeli Çukuru (Tuzlucu/Kulp-İğdır-Aralık) ile Sahat Çukurunun büyük kesimi (Sedarabad-Zengi basar- Gerni-Basar-Vedi basar) ile Nahçıvan toprakları anavatan (Türkiye'ye) kavuşmuştu.

IX. Tümen komutanı Rüştü Paşa, merkezi "Kamerli" kasabası olmak üzere Aras Türk Hükümeti'nin kurulmasını temin etti. Bu hükümette resmen 19.000 Türk ailesi, 3.700 Ermeni ailesi yaşıyordu. Nüfusu 180.000 olarak görülmektedir.

Aras Türk Hükümeti, Kars'tan Ordubad'a uzanıyordu. Nahçıvan topraklarını içine aldıktan sonra Zengezur ve Derelegez'le sınır oluyordu. IX. Tümen de Kamerli yakınında Demirci köyünde karargâh kuruyordu.

Aras Türk Hükümeti bünyesinde milis kuvvetleri olarak Kulp/Tuzluca "Ayrım Oymağı (Şamil Beğ-Ayrım), İğdir Millî Komitesi, Aralık Halk teşkilatı, İğdir aşiret Desteleri, Zengi-Basar, Gerni-Basar, Vedi-Basar, Noraşin, Şerûr, Yenice, Sederek, Erivan'a karşıydı. Nahçıvan alayı ve Ordubad teşkilatı Zungezur'daki Ermeni akınını önleyecek re Karabağ'a her saldırıda yardım edecekti.

Oltu, Göle, Çıldır, Ardahan, Arpaçay, Kağızman ve Kars Şûra teşkilatları ise Gümrü'ye karşı olmakla beraber yöreyi Ermeni saldırılarına karşı da koruyucu durumdaydılar.

Batum, Ahıska, Ahılkelek, Borçalı, Kazak Teşkilatı kuvvetleri de gerek kendi savunmalarında, gerekse de Aras Türk Hükümeti dahilinde Ermeni vahşetinde yardıma koşuyorlardı.

Kısaca açıklayabilirsek Kars'tan Batum, Ahılkelek, Ahıska, Kazak ve Nahçıvan bölgelerine kadar her yerde Türk Teşkilatları el-eleydi. Eğer bunların gayreti olmasaydı. Türk ordusu çekildikten sonra bu bölgelerde ki Türkler, Ermeni vahşiliğinden nasıl korunacaktı? Azerbaycan iki tümen gücü ile bütün ülkeyi bırakıp Karabağ'ı nasıl savunacaktı?

Mondros (31.10.1918) Mütarekesi'nden sonra Doğu Anadolu, Aras Boyu ve Nahçıvan Bölgesi Türkleri, daimi surette Ermeni saldırılarını durduracak. Ermeni gücünü kırarak, Karabağ'daki Türklerin yaşamalarına destek olacaktır. Aksi takdirde buradaki kuvvetler önlenemeyip Azerbaycan'a yüklenseydi, Karabağ ve çevresi Türklerden tamamen arındırılabilirdi.

Yine Vedi-Basar'da (Büyük Vedi köyünden) Abbas Kulu Beğ'in gayretini hatırlamak yerinde olur. Gerek Vedi, gerek bölge halkına öncü olarak bir kaç Ermeni alayı ve kuvvetini dağıtıp perişan ederek ileri akını durdurmuştur.

1919

Kafkasya - Azerbaycan -Orta Aras Boyu - Karabağ

İngiliz generali Thomson, Kafkasya'ya çıkınca işgal kuvvetleri komutanı olarak bir açıklama yayımladı: "Büyük Ermenistan kurulmuştur. Nerede Ermeni varsa bu sınır dahiline gelsin..." Amerika, Fransa, İngiltere, Mısır, Yunanistan'da bulunan Ermeniler de akın akın Gümrü'ye geldiler. Buradan Kars, Gümrü, Erivan, Aras Boyu, Zengezur ve Karabağ'a hızla yerleştirilmeğe başlandı.

CENUBÎ GARBİ KAFKASYA CUMHURİYETİ

Mondros Mütarekesi'ne göre; 26.12.1918'e dek, Türk Orduları kendi sınırına çekilerek Kars terkedilecekti. Kars, Batum, Aras vadisi ve Nahçıvan bölgelerinin Ermenilere verilmemesi için IX. ordu komutanı Yakup Şevki Paşa, 3. Tümen komutanı Halit Paşa'nın gayretiyle 8 kişilik "Kars Millî Şûra Hükümeti"ni kurdurdu. Kısa zamanda büyüyerek çalışmalar geniş alana dağıldı.

Batum, Ahıska, Borçalı, Ahılkelek, Artvin, Oltu, Gümrü, Kağızman, Sürmeli (Tuzluca/ Kulp-Iğdır- Aralık), Kamerli, Zengi-Basar, Vedi-Basar, Şerûr, Nahçıvan, Ordubad'ı içine alan "Cenubî-Garbî Kafkasya Cumhuriyeti" kuruldu. (17/18.1.1919)

Cihangiroğlu İbrahim (Aydınoğullarından) Beğ'in Cumhurbaşkanı seçildiği bu genç Türk devletinin başkenti "Kars" idi. 18 maddelik anayasası sunulan devletin tek yayın organı Batum'da "Sedâ-i Millet" gazetesi idi. Bununla hükümet üyeleri, bildirimler vb. ile durum dünyaya açıklanıyordu. Sipkanlı aşireti başkanı (Hamidiye alayı komutanı) Abdülmecit Bey (Öztürk), Eleşkirt'ten gelerek hükümetin tümen komutanlığı görevine tayin edildi. Yöresel teşkilatlar dışında birleştirici kuvvetin temini için harekete geçildi. Erzurum'da Türk ordusundan silah getirildi. Küçük birliklerin büyütülmesi, yetiştirilmesi için çalışmalar hızlandı.

23.3.1919 Karabağ'da Erivan Hükümetinin desteklediği büyük isyan çıktı. Azerbaycan Cumhuriyeti'ne karşı ayaklanan Ermenilere gidecek silâhlı yardımı "Cenubî-Garbî Kafkasya Cumhuriyeti" önledi. (Bu Cumhuriyetin Aras Vadisi ve Nahçıvan bölgesinden hiç bir Ermeni kuvveti ileriye gidemezdi)- Çetinlikle bastırıldı ve Bakû son derece zayıf düştü.

Gittikçe güçlenen bu hükümetin çalışmaları İngilizleri korkuttuğu için Kars'a yerleştirdikleri 12.000 Yeni Zelandalı kuvvetle 12.4.1919'de ansızın baskınla üyeleri yakalayıp Malta adasına sürdüler.

Cenubî-garbî Kafkasya Cumhuriyeti'nin ortadan kaldıran İngilizler, bu yöre halkını sahipsiz, desteksiz, perişan bırakmak isteğiyle "Büyük Ermenistan" siyasetlerine devam ettiler.

Kars'tan Nahçıvan'a dek kaderiyle başhaşa kalan Türk halkı, Karabağ'a doğru ilerleyecek Ermeni saldırılarını da küçük teşkilatlar ve Şûra Hükümetleri kurarak önlemeye çalışacaklar, bütün ahali birbirine destek olsa da nizami Ermeni kuvvetlerine karşı durmak çetin olacaktır. Çok feci akıbetler vücut bulacaktır.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Çalışmaları

19.4.1919'da Azerbaycan Cumhuriyeti, birlik, beraberlikle hükümeti şöyle kuruyordu: Nesip Bey Yusufbeyli: Başbakan, Fethali Han Boylu: Dışişleri Bakanı, Mehmed Hasan Hacınski: İçişleri Bakanı, Hamit Paşa Mihmandarlı: Harbiye Bakanı

Başbakan Dışişleri Bakan İçişâah Bakan« Hartiye Bakanı

Ahmet Bey Bilinof: Mesai Bakanı

Reşit Han Kaplanof: Maliye Bakanı

Hamit bey Şahtahtinski: Milli Eğitim Bakanı

Camu Bey: PTT Bakanı

Hüdadad Bey Melikaslanof: Ticaret-Yo Bakanı

Azerbaycan Cumhuriyeti, her an gelişmekte ve kuvvetlenmektedir. Gence'deki Savunma Bakanlığı ordusu da Bakû'ye gelince güven artarak çalışma hızlanmıştır.

Türk ordusu ayrıldığında Azerbaycan'da kalan subaylar bir çok yerlerde milis kuvvetleri teşkil ettikleri gibi nizami ordunun sistemleşmesinde de en büyük rolü oynuyorlardı.

1919'da 11.000 mevcutlu üç tümene malikti. Bu kuvvet gelecekte, 24.000 süngü, 6.000 kılıçlı, güce malik olacağı gibi küçük bir donanma da kurularak Hazar Denizi'nde bulundurulacaktır. Polis, jandarma da yerini alıyordu.

Resmi dili Türkçe olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Türk subayların görev almalarına İngilizler müsaade ediyordu. Kısa zamanda banka açmak, toprak reformu, eğitim düzeni, bazı ülkelerde siyasî temsilcilik açmak gibi çalışmalar hızla yürüyordu.

Haziran 1919' da Karabağ'da Şuşa'ya saldıran Ermeni kuvvetleri dağıtılarak hakimiyet sağlanmıştı. Gerus'u da işgale teşebbüs ediliyordu.

Erivan'dan Ermeni kuvvetleri devamlı İğdir ve Zengi-Basar bölgelerine saldırıyorsa da ilerleyemiyorlardı.

5/6.7.1919 Mayor Şolkonikof kuvvetleri Aras solundaki Büyük Vedi'ye saldırdı. Abbas Kulu Beğ ve İğdir bölgesi milis kuvvetlerince tamamen dağıtıldı. Ermeniler 800 ölü, 1200 yaralı, 6 maki nalı tüfek, iki top ve bir hayli ganimet bıraktılar.

Bu ağır yenilgi, Nahçıvan ve Karabağ'ı işgal düşüncesi taşıyan Ermenileri perişan etti. İntikam için yeni bir teşebbüsle İğdir'a saldırdılar. 26.7.1919 Küllük Köyü (İğdir)'nde çok kanlı savaş oldu. Yüzlerce ölü verilerek Ermeniler püskürtüldü. 30.7.1919 daha güçlü kuvvetle İğdir'a yüklendiler. Melekli ve Taşburun geçitlerinde iki gün süren çarpışmada Türklerin üç misli ölü ve yaralı veren Ermeniler hayli silah bırakıp kaçtılar.

Ağustos 1919'da Kulp/Tuzluca'da Şamil Beğ "Ayrım Oymağı"na saldırdılar Kağızman ve İğdir'dan giden kuvvetler Ermenileri belini düzeltmeyecek yenilgiye uğrattılar.

Gerek Aras ırmağının sağ yönünde gerekse de sol yönünde her çarpışma, Nahçıvan'a Karabağ'a gidecek Ermeni saldırısını durduruyordu. Buralarda Azerbaycan Hükümetinin hakimiyet gücü artıyordu.

1920

Azerbaycan Cumhuriyeti'ni, İngilizler (22.12.1918) tanımışlardı. İyi bir diplomat olduğunu kabul ettiren Fethali Han, 3. kabinesiyle çalışmaya başlayacaktı. İngilizlerle Bakû'ye giren Rus generali Biçerakov da diplomatik yolla uzaklaştırılmıştı. (2.1.1919.)

13.1.1919 Paris Barış Konferansı çalışmaya başladı. Azerbaycan'ı temsilen Ali Merdan Topçu başı başkanlığında bir hey'et vardı ki; bunlar arasına İstanbul'dan katılan Ahmet Ağaoğlu'nu İngilizler yakalayıp Malta'ya sürdüler. (20.1.1919)

Azerbaycan'la bir dostluk kuran İngilizler hatalarını geç dahi olsa anladılar ki; general Milne'yi Bakû'yü ziyarete gönderdiler.

23.1.1919 Azerbaycan Cumhuriyeti'ni Kafkasya'da, yegâne devlet olarak gördüklerini bildiren İngiliz Başbakanı Loyd George, Maverayı Kafkasya'dan çekileceklerini ilân etti. (30.1.1919.)

İstanbul Hükümetinin çağırdığı Türk generalleri, yurdun dört bucağına koşarak, vatanın kurtulmasında görev aldılar. Susmayacaklardı. Bunca yıldır ekmeğini yedikleri halkına layık olacaklardı. Omuz omuza istiklâl mücadelesine haşladılar.

19 Mayıs 1919'da M. Kemal (Atatürk) Samsun'a çıktı. 24.7.1919 Erzurum Kongresi, 4.9.1919 Sivas Kongresi yapıldı. Ankara'da büyük bir toplantıya karar verildi.

1919 yaz aylarında Anadolu'ya general Harbord maiyetinde gelen Amerikan hey'eti Erzurum'a uğradı. 15. Kolordu komutanı general Kâzım Karabekir'le görüştü. Aras boyu, Nahçıvan ve Azerbaycan'a geçti. 4.10.1919 "Büyük Ermenistan" hikayesini iyice tetkik eden Harbord, döndükten sonra: "Adı Ermenistan oysa Ermeni'ye rastlamadım" diye raporunda kaydetmiştir. Ayrıca Azerbaycan hükümetinin çok çetin şartlar altında çalışmasını da; "millî eğitimi başardıkları halde, toprak reformu, petrol ihracatı vb. alanlarda gelişme göstermemişlerdir" demiştir.

Ekim 1919'da Türk subaylarından yüzbaşı Ahmet Cengiz, "İğdır Cengiz Beğ Şûra Teşkilatı"nı kurdu. Aralık ve İğdır köylerinden eli silah tutan gençleri toplayıp mükemmel bir kuvvet vücûda getirdi. Edindiği silâhlarla yörenin savunmasında çok hızlı adımlar attı. Zengi-Basar ve Vedi-Basar'a ki, Abbas Kulu Bey'in çok güçlü milisleriyle iş birliği yaparak Nahçıvan ve Karabağ Erivan'dan hürüm edecek Ermenileri önlemiş oldu.

Önceleri bir Kafkas hükümeti kurulmasını deneyen İtilaf Devletleri, güvendikleri Amiral Kolçak ve Tuğgeneral Denikin gibi Rus ihtilalcilerine karşı olanların beceriksizliğini gördü. Onlardan ziyade mahalli cumhuriyetlere umut bağladı. Bu cumhuriyetlerin varlığına ait anlaşmayı İngiliz dışişleri bakanı Lord Curzon açıkladı.

12.1.1920'de İtilaf devletleri, Azerbaycan Cumhuriyeti'ni resmen tanıdılar. İtilaf Yüksek Şurası'nın kararına göre İngiliz işgal kuvvetleri acele çekilecekti.

14.01.1920'de Azerbaycan'ın "İstiklâl Bayramı" ilan edildi. Törenler, şenlikler ülke çapında yayıldı. Ancak Karabağ'da ayaklanan Ermeni çeteleriyle ciddi çatışmalar oldu. 173.1920 Azerbaycan Birlikleri Karabağ'da Ermenileri susturdu.

01.04.1920'de Halil Paşa emrindeki Azerbaycan kuvvetleri Ekero nehri (Zengezur'da) üzerinde Ermeni birlikleriyle şiddetli çarpışmaya tutuştu. Çok kanlı oldu. Gerus (Mollu)'u alan Türk kuvvetleri Ermeni gücünü kıramayınca, amaçlanan Karahağ-Nahçıvan birleştirilmesi sağlanamadı. Ancak Şuşa güven altına alınmış oldu.

Mayıs 1918'de Karakilise'de Nazar-beykof idaresindeki Ermeni kuvvetlerini darmadağın eden general Kâzım Karabekir Araş boyuna inmişti. Nahçıvan'dan Tebriz'e geçip burada karargâh kuran K. Karabekir, "Şark Orduları" komutanı Halil Paşa'ya; "Zengezur'un mutlaka alınması gerektiğini" ileri sürdüğünde, bu makul isteğin yapılmayışından şöyle yakınır: "1. Dünya Savaşı'nın son yılı "Şark Orduları" komutanı Halil Paşa'ya defalarca, Zengezur'un işgaliyle Bayazıt-Nahçıvan-Azerbaycan ulaşımının teminini teklif ettiğim halde söz dinletemedim. O zaman ben kolordumla hazır idim. (Bu üzüntümü yeri geldikçe tekrar gereği duyuyorum.) Şimdi Halil Paşa, bu kaybolmuş fırsatı arıyor. Tarihin izninden faydalanmamanın acı olarak aleyhine kaydettiğini, Bakü'ye giderken Erzurum'a uğradığında söyledim.

O zaman yerli Ermeni çetelerini ezmek güç değildi. Karabağ harekâtı yapılmadığından, Azerbaycan'la Nahçıvan arasında bir Ermeni mıntıkası bırakıldı. Türkiye ile de arada İran var. Karabağ'a elimizin uzanması güçtür".

Azerbaycan Hükümeti (Nisan 1920) Bolşeviklerle anlaşmaya yanaşmıyordu. Bu İngiliz oyunu devletin vahim sonucu olacaktı.

23 Nisan 1920'de Ankara'da, "Türkiye Büyük Millet Meclisi" açıldı. Yurdun dört yanından gelen milletvekilleri M. Kemal'i Başkan seçtiler.

Artık Kâzım Karabekir komutasındaki, "Şark Cephesi Orduları" Ermenistan seferine başlayacaktı. Ermeni vahşetinin hüküm sürdüğü Doğu illerimiz hemen kurtarılmalıydı.

(Ahmed İzzet Paşa (1864-1937)- 19 Ekim 1918'de Enver Paşa, Talat Paşa ve Cemal Paşa fiilen hükümetten çekilince başnazırlık görevi kendisine verildi.)

Ahmet Ağaoğlu 1869-1939 Paris Barış Konferansı çalışmalarına Azerbaycan temsil eden Ali Merdan Topçubaşı başkanlığındaki heyete İstanbul'dan katılan Ağaoğlu İngilizler tarafından yakalanıp, Malta 'ya sürülmüştür.

Kaynak: *Nizamettin Onk, Türk Ordusu Azerbaycan 'da, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Aralık 1993, s.48-58.*